

М. І. Хавронюка. - 4-те вид., переробл. та доповн. - К.: Юридична думка, 2007. – 1184 с.

5. Руководство по статье 6 конвенции. Право на справедливое судебное разбирательство (уголовно-правовой аспект) [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.echr.coe.int>

6. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве [Текст] / М. М. Михеенко. – К.: Юринком Интер. – 2012. – 161 с.

7. Джеремі Макбрайд. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. [Текст] / Макбрайд Дж. – К.: «К.І.С.», 2013 – 576 с.

УДК 343.156

Кулянда М. І.,
суддя Апеляційного суду Чернівецької області

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В СУДІ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Вивчення та розвиток психології суддівської діяльності є важливим складником реалізації судової реформи в Україні, оскільки вона досліджує психологічні закономірності правозастосовчої діяльності й вивчає психологічні основи професіограми судді, індивідуального стилю та майстерності, вироблення професійних навичок і вмінь. Враховуючи наведене, у статті розглянуто психологічні особливості судового провадження в суді апеляційної інстанції у кримінальному процесі та врахування їх особливостей для прийняття законного та об'єктивного рішення у провадженні.

Ключові слова: суд, апеляція, апеляційне провадження, психологія судового розгляду, кримінальний процес.

Изучение и развитие психологии судейской деятельности является важной составляющей реализации судебной реформы в Украине, поскольку она исследует психологические закономерности правоприменительной деятельности и изучает

психологические основы профессии судьи, индивидуального стиля и мастерства, выработки профессиональных навыков и умений. Учитывая изложенное, в статье рассмотрю психологические особенности судебного производства в суде апелляционной инстанции в уголовном процессе и учета их особенностей для принятия законного и объективного решения в производстве.

Ключевые слова: суд, апелляция, апелляционное производство, психология судебного разбирательства, уголовный процесс.

The study and development of the psychology of judicial activity is an important component of the implementation of judicial reform in Ukraine, as it explores the psychological patterns of enforcement activities and exploring the psychological bases of the profile of the judge, individual style and skill, develop professional skills. Accordingly, article'll review the psychological characteristics of judicial proceedings in the Court of appeal in the criminal process and their characteristics for the adoption of legal solutions in production.

Keywords: the court, appeal, appeal proceedings, the psychology of the criminal trial process.

Постановка проблеми. Ціла низка юридично-оцінюваних понять (як от «під впливом хибної думки», «під впливом брехні, насильства, погрози», «груба необережність», «міра провини», «інтереси дітей», «не міг розуміти значення своїх дій» тощо) в тій чи іншій формі містять у собі психологічний елемент, розуміння та врахування якого повинно повною мірою забезпечуватися апеляційним судом під час судового розгляду у кримінальному процесі. Актуальним в даному контексті постає питання врахування психологічних особливостей судового провадження в суді апеляційної інстанції у кримінальному процесі.

Аналіз дослідження даної проблеми. Дослідження психологічних особливостей судового провадження у апеляційній інстанції у кримінальному процесі здійснювалося у працях юристів та психологів: М. І. Бажанова, О. І. Бережного,

Л. О. Богословської, В. Д. Бринцева, Л. О. Воскобітової, В. Н. Глушкова, М. М. Гродзинського, Ю. М. Грошевого, В. Т. Маляренка, М. М. Міхєєнка, І. І. Мухіна, Е. Ф. Куцової, В. А. Познанського, В. І. Шишкіна, В. М. Хотенця, Т. Т. Алієва, В. Г. Васильєва, В. М. Коваля, В. Т. Лазарева, Г. М. Омеляненка, І. Д. Перлова, В. В. Сердюка, П. І. Шевчука та інших. На переконання автора статті, питання психологічних особливостей судового провадження в суді апеляційної інстанції у кримінальному процесі недостатньо вивчене у вітчизняній літературі, а тому потребує подальшого наукового дослідження.

Метою статті є психологічний аналіз особливостей судового провадження в суді апеляційної інстанції у кримінальному процесі

Виклад основного матеріалу. Судова діяльність в апеляційному провадженні складається з пізнавальних, комунікативних і соціально-конструктивних (виховних), організаційних компонентів і має свою структуру.

Розглядаючи кримінальні провадження, суд зустрічається з різноманітними складними життєвими ситуаціями, які характеризуються непередбаченою поведінкою учасників, заплутаністю вихідних даних про істинний перебіг подій, складністю емоційних станів задіяних осіб, довільним чи спонтанним наміром учасників судового процесу ввести суд в оману тощо. Кримінальне провадження ускладнюється тим, що часто кожна зі сторін-учасниць упевнена у своїй правоті й наполягає на тому, що саме її дії відповідають букві та духу Закону, про зміст чи існування якого ця сторона, можливо, навіть не мала уявлення під час вчинення дій, які, зрештою, і призвели до судового процесу.

Відповідь на ці та інші питання, що повинні бути розглянені в ході судового розгляду, потребує не тільки суто професійної підготовки та життєвого досвіду судді, а й належних психологічних знань і здатності їх адекватно застосовувати.

Зрозуміло, що жодне поняття, як і стаття того чи іншого кодексу, не може тлумачитися і трактуватися поза конкретно-історичними обставинами й детермінантами епохи, суспільства і ступенем розвиненості соціально-правової свідомості його

конкретних представників, зокрема, юристів і, перш за все, суддів. Адже суддя – носій судової влади. Він незалежний і недоторканий представник суспільства, який підкоряється лише закону. Практичні аспекти взаємодії психологічних чинників різного рівня й якості, їхній зв'язок із конституційними принципами правосуддя та вплив на соціальний статус судді – проблемні питання, які порушуються й обговорюються.

Однією з головних сторін діяльності судді є комунікативна діяльність, яка полягає у спілкуванні в умовах правового регулювання. Це правове регулювання накладає відбиток на суддю, наділяючи його особливими правами та обов'язками, надаючи спілкуванню специфічний відтінок та виділяючи суддів в окрему групу. Для цієї професії характерна висока емоційна напруга, здебільшого пов'язана з негативними емоціями, з необхідністю їх вгамовувати, а емоційну розрядку відкладати на порівняно великий термін часу. Праця судді передбачає виконання особливих владних повноважень та право і обов'язок застосовувати владу іменем закону. Тому в більшості суддів розвивається професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки своїх дій. Часто в пошуках істини доводиться долати активний чи пасивний спротив багатьох зацікавлених осіб, а в деяких випадках – мікрогруп. Для судді характерний творчий аспект праці.

Професійні судді, які за родом занять мають справу з людьми, сприймаються учасниками процесу не тільки як виконавці певних ролей, але і з точки зору їх позитивних чи негативних людських якостей. Тобто кожний, хто внаслідок обставин втягується в рольове спілкування із суддею, очікує від нього не тільки кваліфікованого виконання обов'язків, але і поважного та професійного ставлення до себе, що накладає на суддів особливу моральну відповідальність, вимагає від них високих особистих якостей. Це є основою для виникнення специфічних норм поведінки, регулюючих виконання суддями професійних обов'язків і стимулюючих їхню увагу до самовдосконалення [1, с. 128-131].

Підвищена моральна відповідальність, загострене відчуття обов'язку, дотримання деяких додаткових норм поведінки

необхідні судді для здійснення правосуддя, тобто в тій сфері, де його праця не вкладається в суворі формальні схеми і де від якості й ефективності цієї праці залежать стан здоров'я, духовний світ й становище людини в суспільстві. Успішне виконання професійних обов'язків у цих сферах вимагає поєднання високої кваліфікації спеціаліста з глибоким усвідомленням відповідальності, готовністю до сумлінного виконання свого професійного обов'язку. Судді найбільш гостро відчують проблеми моральності своєї професії, оскільки частіше, ніж інші, стикаються з нестандартними ситуаціями, а також несуть відповідальність за прийняті рішення. Тому культура й етика суддів повинні бути достатньо високими [1, с. 130-133].

Корінним принципом професійної моралі суддів є справедливість. Без цієї моральної якості діяльність по здійсненню правосуддя втрачає свій зміст. Крім цього, поряд зі справедливістю, від особи – професійного судді вимагається бути об'єктивним, неупередженим, незалежним, чесним, безкорисливим, уважним, дотримуватися прав людини та презумпції невинуватості. Ці якості є принципами юридичної етики та у своїй сукупності утворюють стратегію поведінки судді. На жаль, ще інколи спостерігається порушення моральних норм, що вимагає посилення соціального контролю, застосування більш жорстких зовнішніх санкцій. Однак, яким би жорстким не був контроль, формування вказаних моральних якостей залежить від самої людини, від розуміння нею високої відповідальності, зумовленої довірою до суддів і держави.

Водночас здійснення суддівських обов'язків – один із найскладніших видів людської діяльності, яка потребує напруження всіх духовних і фізичних сил, уміння аналізувати та зважувати. Тому жоден суддя, навіть із доброю професійною підготовкою й великим досвідом практичної роботи, не застрахований від допущення помилок. Розглядаючи кримінальне провадження, суд не в стані установити абсолютну істину. Вона завжди неповна, часткова та відносна. Головне – відшукати істину об'єктивну, правильно відобразити у своїх висновках суттєві для провадження факти й не допускати автоматичного застосування закону [2, с. 229].

Необхідно зазначити, що закон визначає тільки службові обов'язки судді. Але поряд із службовим існує й обов'язок моральний. Моральний обов'язок судді, насамперед, полягає в тому, що під час здійснення судочинства в межах і порядку, визначених процесуальним законом, він повинен виявляти тактовність, увічливість, витримку й повагу до людської гідності, справедливе ставлення до людини. Він усіма своїми діями зобов'язаний підвищувати авторитет судової влади, зміцнювати віру громадян у чесність, незалежність, неупередженість і справедливість суду.

Судовий процес вирізняє також превентивний характер, тому що він справляє виховний вплив на всіх присутніх у залі судового засідання, а також на групи населення, які знаходяться за межами суду. Висока якість розгляду кримінальних проваджень безпосередньо пов'язана з культурою ведення судового процесу. Суд – єдиний державний орган, який застосовує закон в умовах гласності та наочності для населення. Ця обставина покладає на суддю особливе завдання – забезпечення максимальних умов для підвищення рівня правосвідомості громадян для виховання в душі законслухняної поведінки не тільки тієї людини, яка піддана суду, а й усіх громадян, які опинились в орбіті діяльності суду чи інформовані про цю діяльність. Суди формують у громадян правосвідомість, соціально-психологічну атмосферу невідворотності покарання, створюють навколо правопорушника та його посібників атмосферу морального осуду, стимулюють намагання суспільства виявляти причини й умови, які сприяли вчиненню правопорушень.

Наступний психологічний чинник, який впливає на суддів, – це існуюче на сьогодні навантаження роботи, відповідальність кожного судді за якість свого рішення та його відповідність закону.

Розглядаючи кримінальне провадження, суддя проводить поточний та остаточний аналіз всієї зібраної по справі інформації, кінцевим результатом якого є винесення справедливого відповідного діючому законодавству вироку чи прийняття рішення. Тут реалізуються загальний і спеціальний інтелект, пам'ять, уява, аналітичне та синтетичне мислення,

інтуїція судді. Інтуїція та мислення задіюються тільки в оцінці інформації при дослідженні доказів.

Суддя спілкується з учасниками судового засідання в межах процесуального регулювання, але він є головним організатором цього спілкування. При цьому реалізуються такі особистісні якості судді, як чуттєвість, емоційна стійкість, уміння слухати й розмовляти. Для того, щоб у залі судового засідання викликати людину на відвертість, зняти розгубленість, незручність, роздратованість, необхідні тактовність, культура та глибокі знання психології особистості. Невміння деяких суддів знімати нервову напругу в залі судового засідання знижує якість судового процесу та може призвести до серйозних помилок.

Керування ходом судового розгляду в межах процесуального закону вимагає високої організованості судді та вміння керувати всіма особами, які знаходяться в залі судового засідання. Однак керівництво судді має публічний характер та обмежене процесуальними вимогами, оскільки учасники процесу не є його підлеглими в прямому розумінні цього слова. Головуючий намагається встановити психологічну сумісність учасників процесу, що має велике значення для якісного здійснення правосуддя [3, с. 78-81].

В апеляційній інстанції нарада суддів із приводу ухвалення судового рішення є діяльністю формально-неформальної групи. З одного боку, в нарадчій кімнаті нарада суддів повинна вирішити певний перелік питань, що стосуються постановлення ухвали чи вироку, з іншого боку – кожний член судової колегії може зайняти свою позицію щодо даного питання.

На всі питання, винесені на розгляд суду, повинна бути отримана категорична позитивна чи негативна відповідь. В основі судового рішення повинна знаходитися не тільки логічна неминучість, а й моральна обов'язковість. Усі питання в нарадчій кімнаті вирішуються простою більшістю голосів. Ніхто із членів судової колегії не має права утриматися від висловлення власної думки, а головуючий, відповідно, висловлює її останнім.

У філософській літературі процес формування внутрішнього переконання судді передається формулою «пізнано – усвідомлено – пережито – взято за істину».

Наприклад, В. Ф. Бохан переносить цю формулу на формування суддівського переконання з деякими доповненнями, а саме: «пізнано – усвідомлено – пережито – взято за істину – підготовлено рішення» [4, с. 56]. Складові частини цієї формули він розглядає як елементи суддівського переконання. Н. Л. Гранат і Ю. Н. Погібко вважають, що наведена вище формула повинна мати таке формулювання: «пізнав – визначив цінність – прийняв як істину – прийняв рішення» [5, с. 125-131].

У гносеологічному аспекті процес формування суддівського переконання розгортається в системі «незнання – знання»: від вірогідності знання до знання істинного і достовірного, отриманого в результаті досліджень сукупності доказів [2, с. 599].

У психологічному аспекті суттєвим для процесу формування внутрішнього переконання судді є переростання сумніву (як наслідку ймовірних знань) у переконаність судді, яка характеризує достовірність отриманих знань і готовність діяти відповідно до цього [6, с. 57].

Складний процес ухвалення законного, обґрунтованого, справедливого та ефективного судового рішення апеляційного суду, яке носить виховний характер, вимагає глибокої аналітичної діяльності суддів. Вони покликані співвіднести соціально значущі психічні дефекти даної особи з конкретними виправними можливостями призначуваного покарання. Кримінально-правове покарання не є актом помсти, це – дієвий засіб ресоціалізації особи, яка порушила закон. Суд повинен урівноважувати покарання з тяжкістю вчиненого злочину та криміналізованістю винної особи. При цьому всі негативні характерологічні якості цієї особи, які зумовили злочинну поведінку, повинні бути враховані судом у вирок. Це можуть бути користолобство, злість, агресивність, розбещеність тощо [7, с. 332].

В окремих випадках при судовому розгляді кримінальних проваджень виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології. Це стосується, в основному, дослідження особливостей психічної діяльності свідків, потерпілих, обвинувачених, їхніх емоційних реакцій, психічних

властивостей, станів. Для дослідження зазначених особливостей також використовуються спеціальні психологічні знання [8, с. 302]

Об'єктом дослідження при використанні спеціальних психологічних знань є психічні прояви людини, які не виходять за межі норми. За допомогою використання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, що дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновок експерта-психолога сприяє правильній оцінці показань потерпілих, свідків у випадках, коли викликає сумнів їхня вірогідність; неповнолітніх, коли їхні показання набувають фантастичного забарвлення; обвинувачених, коли їхні дії мають неадекватний характер.

Оцінка, яку дає колегія суддів при розгляді апеляційної скарги, містить різні компоненти: правові, моральні; на неї неминуче впливає громадянська позиція суддів. Вона складається в ході судового розгляду, дослідження всіх обставин кримінального провадження, наданих доказів. Одним із таких доказів може бути й висновок експерта-психолога, що піддається оцінці колегією суддів.

Після надходження апеляційної скарги до апеляційного суду суддя-доповідач вивчає її, додані до неї документи, рішення суду першої інстанції й матеріали кримінального провадження і планує подальшу судову діяльність у зв'язку з розглядом даної апеляції. На цьому етапі суддя, ознайомлюючись із матеріалами апеляційної скарги та кримінального провадження, здійснює реконструктивну діяльність на основі відтворюючої уяви. Тут важливо не піддатися «ефекту першого враження», проявити самостійну пізнавальну активність [8, с. 184-185].

При вивченні матеріалів апеляційної скарги та кримінального провадження кожна сторона з'ясовує, які обставини слід додатково перевірити в апеляційному засіданні, чи відповідає рішення суду першої інстанції вимогам закону, чи правильно призначене судом покарання, які додаткові докази слід подати в апеляційний суд, чи є необхідність заповнення прогалин судового розгляду кримінального провадження, які

допустив суд першої інстанції, на яких сторонах провадження слід побудувати стратегію обвинувачення чи захисту, які докази можуть отримати нову інтерпретацію, що може вплинути на рішення суду апеляційної інстанції.

На даному етапі суддею-доповідачем здійснюються систематизація доказів і джерел їх отримання, критичний аналіз їхньої достовірності, висуваються всі можливі контрверсії. Робляться необхідні виписки й записи, складається робочий конспект провадження – виписуються епізоди обвинувачення, показання обвинувачених, систематизуються речові докази і документи, виявляються можливі розриви в системі доказів, процесуальні порушення, допущені в суді першої інстанції.

При цьому переважає орієнтовно-дослідницька діяльність, відсутня градація на головне і другорядне. Будь-яка деталь тут повинна бути уважно вивчена, включена в усі можливі взаємозв'язки. При цьому актуалізується вся обстановка події, яка досліджується, береться до уваги все те, що дозволяє побачити подію з іншого погляду. Ключове питання ознайомлення з матеріалами досудового розслідування – де могла бути допущена помилка.

Ознайомлення судді-доповідача з матеріалами кримінального провадження повинно привести до ясного й повного розуміння справи. Усі неясності вказують напрямок судового дослідження. На цій стадії активізується аналітична й критична сторони психологічної діяльності судді. Суддя намагається уявити виникнення й розвиток досліджуваної події, здійснюючи при цьому логічне моделювання, проводячи уявні експерименти, висуваючи контрверсії. Критичному аналізу піддаються всі рішення суду першої інстанції, слідчі дії, з'ясовуються їхня необхідність і процесуальна обґрунтованість.

Суддя-доповідач спирається на найбільш достовірні, перевірені факти, намагається уникнути можливої судової похибки. Визначаючи модель події, взаємозв'язок її частин і етапів, суддя переходить до планування її розгляду в судовому засіданні, адже він буде на ньому головувати. Матеріали провадження розбиваються на великі блоки, послідовні групи взаємозв'язаних фактів (визначаються графи подій). Запланована послідовність розгляду подій у судовому засіданні

повинна забезпечити адекватність їх сприйняття учасниками судового засідання, відображення дійсної динаміки події, яка розглядається. Особлива увага приділяється джерелам ключових фактів і внутрішньої узгодженості цих фактів. Аналізується можливість їх випадкового збігу. Визначається коло осіб для виклику в судове засідання. Витребовуються всі необхідні нові документи.

На стадії апеляційного розгляду в пізнавальному процесі беруть участь колегія суддів та сторони, задіяні в судовому засіданні. Різноманітні вихідні позиції сторін надають судовому розгляду кримінального провадження особливу гостроту й напругу. На цьому етапі проводиться безпосереднє сприйняття всіх джерел доказів, здійснюється дослідження їх надійності, аналізується їх відносність та значущість.

Для формування внутрішнього переконання суддів судовий розгляд має вирішальне значення. Суперечливі інтереси сторін можуть породжувати напружені ситуації і конфліктне протистояння. Завдання судді – надавати взаємодії сторін конструктивно-пізнавальний характер, надавати їм процесуально гарантовані права та можливості, забезпечувати змагальний характер судочинства. Регуляція стосунків між учасниками процесу під час судового розгляду кримінального провадження вимагає від судді не тільки професіоналізму, а й психологічної компетентності та загальної культури спілкування. На всі неприйнятні в суді ситуації суддя повинен своєчасно, тактовно, але чітко відреагувати. При цьому неприпустимі грубість, високомірність, зауваження, які принижують гідність учасників процесу. Усі категоричні вимоги судді повинні бути процесуально обґрунтовані. Суддя зобов'язаний присікати будь-які прояви грубості, нетактовності між сторонами в процесі, оберігати процес від непотрібних емоційних викидів і спрямовувати його в раціональне русло. При цьому судді слід уникати повчальних зауважень, нотацій.

Висновки. Когнітивна (пізнавальна) діяльність судді при апеляційному провадженні відрізняється багатоплановістю, переважаністю оперативної пам'яті, передбаченням різноманітних варіантів можливого розвитку судового розгляду, оперативним аналізом отриманої інформації і правовою

концептуалізацією. Усі особисті джерела інформації підлягають критичному аналізу з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей задіяних у них осіб. Складні, заплутані ситуації підлягають систематизації (іноді графічному відображенню). Звертається увага на стратегію і тактику поведінки сторін, їх установчі позиції, добросовісність у висвітленні фактів. Тенденційні, заздалегідь підготовлені тактичні прийоми сторін можуть бути нейтралізовані слідчими діями, які вперше проводяться в судовому розгляді.

Після з'ясування обставин, установлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами головуєчий у судовому засіданні з'ясовує в учасників судового провадження, чи бажають вони доповнити судовий розгляд і чим саме. У разі заявлення клопотань про доповнення судового розгляду суд розглядає їх, у зв'язку з чим має право ставити питання сторонам чи іншим учасникам кримінального провадження. За відсутності клопотань або після вирішення клопотань, якщо вони були подані, суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів.

У судових дебатах кожен учасник судового засідання висловлює свою точку зору на обставини справи і питання, які потрібно вирішити суду у зв'язку із постановлянням вироку, на підставі доказів, перевірених у ході судового розгляду. У своїх промовах зацікавлені особи торкаються, перш за все, рішення суду першої інстанції в частині, яка оскаржується в апеляційному порядку. Головуючий має право зупиняти учасників судових дебатів, якщо вони торкаються обставин, які не мають відношення до апеляційної скарги. Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. Право останньої репліки належить обвинуваченому або його захиснику.

Отже, на всіх етапах судового розгляду кримінального провадження активізуються пізнавальна, аналітична і критична сторони психологічної діяльності судді, які в подальшому сприяють об'єктивності судового рішення, уникненню судової помилки, діагностиці неправдивих показань, які впливають на реалізацію основних принципів судочинства.

Література:

1. Марчак В. Я. Психологічні та етичні засади здійснення правосуддя / В. Я. Марчак // Судово-правова реформа в Україні : проблеми та перспективи : міжнар. науково-практич. конф., присвяченої 200-річчю Крайового суду Буковини, 26–28 трав. 2004 р. : матер. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 128–133.
2. Васильев В. Л. Юридическая психология : учебник для студ. вузов, обуч. по спец. «Юриспруденция» / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2002. – 654 с.
3. Марчак В. Я. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі : теоретичні засади та практичні проблеми : навчальний посібник / В. Я. Марчак, В. В. Кощинець. – Чернівці : Рута, 2007. – 215 с.
4. Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда / В. Ф. Бохан. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1973. – 160 с.
5. Гранат Н. Л. Внутреннее убеждение в структуре криминалистического мышления / Н. Л. Гранат, Ю. Н. Погибко // Вопросы борьбы с преступностью. – 1972. – Вып. 17. – С. 125–131.
6. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Х. : Вища школа, 1975. – 143 с.
7. Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник для вузов / М. И. Еникеев. – М. : НОРМА, 2001. – 517 с.
8. Судова психологія : навч. посіб. / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – 496 с.